

בעז שושן

ירושלים בימי הממלוכים

איוון פרידמן ויוסף דרורי (עורכים), ספר ירושלים: בתקופה הממלוכית (1260-1517), ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשע"ג, יב + 507 עמ'

עשרות שנים אחדות לאחר שהופיעו קובצי מחקר על ירושלים בשלטון המוסלמים עד תקופת מסעי הצלב, על ירושלים הצלבנית, ובצמוד להופעתו של כרך על ירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית, ראה אור לאחרונה הכרך על ירושלים בתקופה הממלוכית. כפי שמציינים עורכי הכרך שלפנינו בדברי הפתיחה, את הפקתו הגה יהושע פראוור, החשוב שבחוקרי הצלבנים בישראל, כבר בשנות השמונים של המאה העשרים, ומאז הופיעו באכסניות שונות פרקים ספורים שעניינם ירושלים הממלוכית, אך לא פורסם מחקר מקיף בנושא. אכן חלק מהמאמרים המקובצים עתה בכרך נכתבו בגרסה ראשונה בסמוך ליזמתו של פראוור המנוח. בגרסתם המאוחרת, לקראת הופעת הכרך, השתדלו כותביהם לעדכנם לפי ממצאי המחקר מאז. כמה מהפרקים נכתבו במקורם באנגלית עבור אכסניות אחרות לפני שנים, ונוספו להם עתה עדכונים מסוימים. התוצאה היא קובץ פרי מחקרים של חוקרים שכמה מהם בני סמכא מובהקים באשר לתקופה הממלוכית (כאן המקום לציין שחסרים בספר פרטים על הכותבים כנהוג בדרך כלל בפרסומים כאלה). המחקרים מכוונים בעשרים פרקים ובשישה שערים, והקובץ מקיף היבטים שונים ומגוונים של תולדות העיר בתקופה הנדונה. לשבחוי ייאמר כי ככל הידוע אין לו מקבילה בשפה אחרת. למן עליית הממלוכים לשלטון במרחב הגדול

שבין מצרים לצפון סוריה באמצע המאה השלוש-עשרה, הייתה ירושלים במשך למעלה ממאה שנים עיר מחוז משנית של פרובינציית דמשק. גם משהועלתה בשנת 1376 לדרגת פרובינצייה בזכות עצמה הכפופה ישירות לסולטאן בקהיר, המשיכה להיחשב כנחותה, ומעמד המושל בה היה נמוך למשל ממעמד של מושלי עזה וצפת. כל התקופה הממלוכית נותרה העיר ללא חומה, ולא שהה בה חיל מצב קבוע. יתר על כן, היא הייתה מקום גלות לקצינים ממלוכים שסר חנם, עוברה שאינה מדברת בשבחה. משנת 1376 ועד קץ השלטון הממלוכי, בשנת 1517, התחלפו הנציבים המקומיים אחת לשנתיים בממוצע, וכמו משרות אחרות במנגנון, נמכרה הנציבות המקומית תמורת מומן. המבנה הפוליטי הזה עובר כחוט השני ברבים מפרקי הספר. יוסף דרורי אף מדגיש את חולשת השלטון בעיר כנגד הברווים באזור (בפרק השני).

אשר למניין תושבי ירושלים בתקופה המדוברת, האומדנים הארכיוניים מראשית

להיסטוריה של העיר מוגבלת, מה עוד שגם כיום, כארבעים שנה מאז גילויו, השימוש שנעשה בו, לפחות עבור כרך זה, הוא מצומצם, ואפשר שניתן היה להפיק ממנו יותר. הכתובות הממלוכיות בירושלים, שמספרן קרוב למאה, מוצגות בקיצור באשר לתוכן, ועדיף היה להביאן לא בסדר הכרונולוגי אלא על פי נושאייהן, מה שהיה מאפשר מעקב נוח יותר. ספק אם ניתן להסכים עם כותב הפרק על אודותן שמדובר במקור שאינו נופל בחשיבותו מתעודות ארכיון או מכרוניקה. מקורות אחרים הנדונים בפרקי הספר, בראשם מסמכים מגניזת קהיר, שופכים אור מוגבל על יהודי ירושלים. השימוש שניתן לעשות בחומר נוצרי באשר לעדות הנוצריות מוגבל אף יותר. קדושת ירושלים לבני שלוש הדתות המונותאיסטיות הייתה אולי הגורם המשפיע ביותר על מצב העיר ובמיוחד על כלכלתה. קהילות נוצריות שלחו צדקה למימון הכנסיות והמנזרים, ואף קהילות ישראל נהגו כך. העולים לרגל היו קהל גדול של צרכנים, ותשלומי המס ששילמו היו מקור הכנסה לשלטון. הצליינות הנוצרית, מטבע המקורות, היא המתועדת ביותר. היא גברה בעקבות סיום מסעי הצלב, חרף ניסיון האפיפיורות להעלות את קרנה של רומא. בקרב הצליינים הנוצרים בלטו בני מעמד האבירים והבורגנות, עליהם נוספו מרגלים שתרמו אחר האפשרות ליזום מסע צלב נוסף, ובהדרגה הצטרפו גם בני שכבות נמוכות כגון איכרים. הנוהג לקיים בכנסיית הקבר את טקס ההסמכה לאבירות נפוץ במאה החמש־עשרה ואף הביא להקמת 'מסדר הקבר הקדוש'. כנגד הצליינים הארעיים בלטה מסוף המאה השלוש־עשרה מגמת הפרנציסקנים להתיישב בירושלים ובכך לחדש נוכחות קתולית בעיר. הפרנציסקנים סייעו לצליינים והדריכו אותם בתחנות בדרך הצלב, היא דרך הייסורים. תוקפנותם של הפרנציסקנים כנציגי הכנסייה

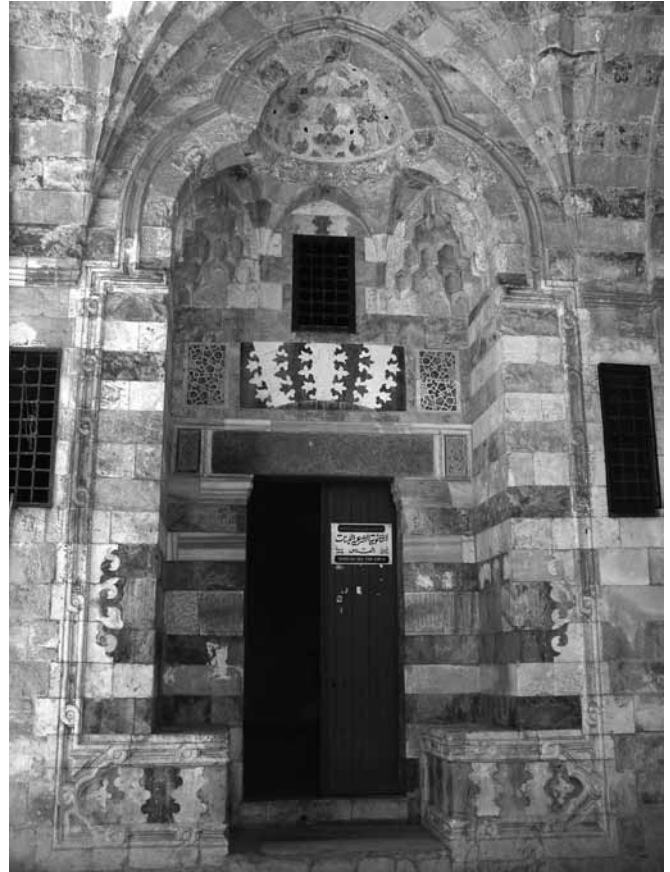
התקופה העות'מאנית, שעל פיהם היה מספרם פחות מ־6,000 נפש (רק כ־3,700 מתוכם מוסלמים), מעידים על יישוב קטן במושגים מודרניים. אולם יש לזכור שהבאים לירושלים לזמן קצוב, בעיקר עולי רגל מוסלמים וצליינים נוצרים, כנראה הכפילו ואף יותר מכך את מספר הנמצאים בירושלים בכל זמן נתון. ההשערה שרק סמוך לתקופה הממלוכית היה למוסלמים רוב בירושלים אינה נראית משכנעת. מכל מקום סביר שמגפות דבר, שהיו גורם כמעט קבוע בחלקי עולם גדולים לאחר אמצע המאה הארבע־עשרה, הקטינו במידה ניכרת את מספר תושבי ירושלים בני כל הדתות והעדות. ניתן להסתמך בעניין זה על חוויות אישיות מוגבלות כגון זו של הנוסע הידוע אבן בטוטה, שהגיע לעיר מיד לאחר פרוץ המגפה בשנת 1348, ושדיווח שרק מיעוט מקרב חכמי הדת המוסלמים שהכיר נותרו בחיים.

המקורות ההיסטוריים המוסלמיים העומדים לרשות המחקר מוגבלים, והחיבור ההיסטורי היחיד שמתמקד בירושלים הוא פרי עטו של מג'יר אלדין אלעלימי, שכינה במשרת קאדי בעיר משנת 1486 ועד סמוך למותו בשנת 1522. ספרו 'אלאנס אלג'ליל', שמוקדש לו בקובץ פרק פרי עטו של דונלד ליטל (למעשה תרגום של מאמר שנכתב לאכנסיה אחרת), כולל תיאור מפורט של מבני העיר בזמנו ומאפשר את זיהוים כיום, כפי שניתן לראות בפרקים מסוימים בקובץ, בעיקר בזה של דן בהט. חומר מקורות יוצא דופן שנתגלה באקראי בשנות השבעים של המאה העשרים הוא מצבור של קרוב ל־900 מסמכים מהתקופה שמשלהי המאה הארבע־עשרה עד אמצע המאה החמש־עשרה. בכללם אנחנו מוצאים למשל מסמכים של בית הדין השרעי העוסקים בקשת של ענייני דיומא, כגון חובות, מעשי רצח, נכסי נפטרים ואף התחייבות של יהודים לשחיטה רק עבור בני דתם. למרות ייחודו של החומר, תרומתו

הקתולית גרמה לסכסוכים עם נציגי הכנסייה היוונית-אורתודוקסית ועם פתות אחרות. בשנת 1335 זכו הפרנציסקנים למעמד של 'משמר ארץ הקודש' תמורת תשלום וכן בעקבות לחץ פוליטי נוצרי, וקיבלו זכות לשבת בהר ציון.

כרובע המוסלמי ובשולי אחרם אלשריף (הר הבית) כללו גם מבני משנה בעלי אופי חילוני, כמו בתי מרחץ, שגבו דמי כניסה. הכנסות ממיסוי כפרים אף הן יועדו לעתים לתמיכה במבני קודש או במשרות דתיות. ההשפעה של בנייה בכספי הקדש מודגשת בפרקים שכתבו נמרוד לוז ויהושע פרנקל. דרורי בפרק על החינוך מביא מספר מסמכי יסוד של מדרסות ירושלמיות שפורטו בהם מקבלי המשכורות – ובכלל זה מקבלי תמיכה מקרב הלומדים – וגובה המשכורות. מרים רוזן-אילון עומדת על סימני ההיכר של המבנים הממלוכים הן מבחינה ארכיטקטונית והן מבחינת עיטוריהם, ומתארת את התגבשותו של סגנון ממלוכי בבנייה בירושלים.

אשר ליהודי ירושלים, עובדיה מברטנורא דיווח בסוף המאה החמש-עשרה שהיו בעיר 'שבעים בעלי בתים' בלבד. אולם בשנת 1525, לפי הארכיון העות'מאני, כבר היו בעיר כ-200 משפחות וכן יחידים – סך הכול כ-1,200 נפש. רובם היו תושבי ארץ-ישראל מימים ימימה, אך נוספו עליהם יוצאי ארצות אשכנז, איטלקים ומגורשי ספרד, ובכללם חכמים. פסיפס יוצאי הקהילות השונות גרם למתחים על רקע תרבותי. שכונת היהודים הייתה בהר ציון, בסמוך למה שקרוי 'קבר דוד', עד שהפרנציסקנים, שכאמור קיבלו זכות התיישבות שם, הצליחו לשכנע את השלטון לקראת סוף המאה הארבע-עשרה לחסלה; או אז עברו היהודים אל הרובע היהודי המוכר בזמננו. כדי לפתור את מצוקותיהם הכלכליות נהגו היהודים כמו המוסלמים – מאמצע המאה הארבע-עשרה הם הקימו הקדשים רבים כדי לעקוף תקנה שחייבה להעביר חלק מכספי ירושה לאוצר המדינה. במאה החמש-עשרה נאלצו היהודים להתמודד עם שתי גזרות. האחת, סביב אמצע המאה, הייתה הדרישה להתאסלם או לחלופין להיות מגורשים, מפני שנחשדו בסיוע לחבשים. הגזרה בוטלה תמורת

שער מדרסת
אשרפיה בהר הבית
(צילום: רן בר)

בכל הקשור באוכלוסייה המוסלמית, הגורם הכלכלי העיקרי היה ההקדש (נקף), שכמו בערים אחרות בעולם האסלאם נועד להבטחת הכנסתם של אנשי דת והחלשים בחברה. הממלוכים יזמו הקמת עשרות הקדשים בירושלים, ואלה סיפקו הכנסה שוטפת ואת צורכיהם של לא פחות מ-130 מוסדות דת וחברה. המבנים הדתיים, בעיקר מדרסות להוראת מדעי הדת, במה שמוכר היום

המידע, ואת המעט הידוע על רופאים יהודים ניתן היה לשלב בפרק על היהודים. כך גם באשר לפרק הקצר על הקהילה האתיופית ולפרק העוסק במקורות הסוריים אך בחלקו הגדול אינו רלוונטי לתקופה הנדונה. ספק אם היה מקום לשני פרקים נפרדים על יהודי ירושלים ועל המקורות עליהם, במיוחד כאשר שניהם נכתבו בידי חוקר אחד ומכאן החזרות שבהם. פרקים קצרים נוספים שמביאים סיכומי תעודות יכלו להופיע כנספחים. פה ושם ניתן למצוא קלישאות אשר ספק אם יש להן בסיס מחקרי, כמו 'ירידה תרבותית' בתקופה הממלוכית (בהשוואה לזו האיובית?). ופה ושם ניתן למצוא גם היעדר אחידות בתעתיק ואי דיוקים, למשל 'קורדים' במקום כורדים (מה שמשפיע על היעדר האזכור במפתח) או 'ונציה' ומיר אחר כך 'ונציה'. אך כנהוג לומר על כגון דא, ההערות הללו אינן אמורות להפחית מחשיבותו של הקובץ הנסקר.

תשלום כבוד. הגזרה השנייה הייתה הריסת בית הכנסת בשנת 1474. בפרק המפורט שכתב אברהם דוד על הקהילה היהודית נזכרת גם פרשת שחיתות של זקני הקהילה בסוף המאה החמש-עשרה. יהודי ירושלים נזקקו לתרומות מקהילות שונות ובמיוחד לתמיכת נגידי מצרים. בנדון זה מעניינות כמה צוואות של נשים מקהיר שהקדישו חלק מרכושן לעניי ירושלים.

קובץ המחקרים שלפנינו, שאין כלל ספק בנחיצותו, ישמש לא רק את הקהל המשכיל של קוראי העברית המעוניינים בהיסטוריה של ירושלים ובקשרי העיר עם אזורי עולם שונים בשלהי ימי הביניים אלא אף חוקרים. כאמור כל הפרקים נכתבו בידי חוקרים המצויים לפני ולפנים בסוגיות שבהן הם עוסקים. פה ושם ניתן לערער על שיקולי עריכה. למשל ספק אם היה מקום לפרק בפני עצמו על הרפואה בירושלים, מאחר שבעמודיו המעטים מודגש בעיקר היעדר